

Kenéz László

Egy nevezetes mosoly anatómiája

Józan ésszel igen nehéz elképzelni, hogy bármi is kiszülhet abból, ha az *evolúciós pszichológiát* kapcsolatba hozzuk a *buddhizmussal*. Egyrészt arról van szó, hogy a vallási jelenségek olyannyira távol vannak a természettudománytól, a természettől annyira érintetlennek tűnő szellemi dimenziókban bontakoznak ki, hogy csak erőltetett kapcsolatot tudunk elképzelni. Másrészt, az ilyesféle redukcionista színezetű kísérletek immár avítottak és terméketlennek tűnnek, vagyis nem látszik semmiféle értelme a vallásos jelenségek ilyesféle visszavezetésének, sem az ember mint olyan, sem az individuális önismeret perspektívájából. Végül, az evolúciós pszichológia ugyan sokat ígért és nagyot markolt, amikor megszületett, ám igen keveset sikerült valóban a kezébe kaparintania: koncepcióját, magyarázatait egyre több kritika éri. Mindebből pedig az adódik, hogy még ha el is jutunk valahová, akkor sem leszünk majd igazán ott.

Azért megpróbáljuk, mert szerzői pozícióból az út végét is ismerve, szórakoztató utazást ígérhetünk, amelynek értelme nem merül ki az utazás esetleges hasznában vagy haszontalanságában. Utazás következik tehát, nem komoly tanulmány, így jelen írás nem hivatkozik forrásokra, nem is lép fel olyan ígérennyel, hogy ezt el kellene várnunk tőle. A szerző a maga részéről mégis reméli, hogy a tanulmánnyal töltött időt nem érzi majd pazarlásnak az olvasó, s gondolatmenete hozzájárulhat önmagunk, kulturális identitásunk és természeti lényünk mélyebb megismeréséhez.

Elsőként vegyük szemügyre az utat, amelyet bejárunk. Az evolúciós pszichológia általános ismertetésével kezdünk, majd egy konkrét esettanulmányt elemzünk. A nevetés és a mosoly kapcsán megvizsgáljuk az ehhez társuló jelenségeket, nemcsak a kultúra, hanem a természet világában is. E két világ között kapcsolatot a jelelmélet segítségével teremtünk, majd

eredményeinkre támaszkodva foglalkozunk a buddhizmus művészetével, még pontosabban, e művészet ábrázolási sajátosságaival. E ponton elemezzük majd azt a nevezetes, sokat ígérő mosolyt is, amelyet képekről és szobrokról oly jól ismerünk.

Az evolúciós pszichológia nagyívű kutatási program, amely szerint egyes emberi jelenségeket egészen más módon szükséges megmagyaráznunk, mint ahogyan többnyire tesszük, amikor közvetlenül megfigyelhető eseményekre vagy az egyén élettörténetéből következő mentális okokra hivatkozunk. Ez utóbbi magyarázatok teljesen kézenfekvők: azért ijedünk meg a vicsorgó kutyától, mert félelmetes, illetve azért fagyunk le, ha csak a morgás hangját halljuk, mert korábban már átéljük az indokolt félelmet. Az ilyen típusú magyarázatokat *proximativ*nek nevezzük, mivel az okok időben és térben közeli, könnyen belátható kauzális relációt képeznek a viselkedéssel, mint okozattal. Az evolúciós pszichológia azonban más nagyságrendben gondolkodik és *ultimativ* magyarázatokat keres a viselkedésre, különös tekintettel azokra a jelenségekre, amelyeket proximativ okokra hivatkozva nem tudunk magyarázni. Ilyen viselkedés például az indokolatlan félelem, az a helyzet, amikor tulajdonképpen nincsen okunk félni és mégis félünk, holott sem a körülmények, sem korábbi élettapasztalatok nem támasztják alá félelmünket. Ez megeshet például az arachnofóbia, a pókiszony esetén. Ártalmatlan, sőt, testméretében és megjelenésében is kifejezetten gyámoltalan állat esetén fellépve nem találunk közvetlen indokot.

Az ultimativ magyarázat e sajátos jelenséget egy valamikori, időben és adott esetben térben is igen távoli okra vezeti vissza, nevezetesen arra az adaptív, tehát egy élőlény fennmaradása és tovább szaporodása szempontjából

előnyös viselkedésre (íme, itt az *evolúciós* vonatkozás), amelynek háttérében valamely örökölt és öröklődő genetikai program áll. A pókiszony esetén egy ilyen program előnyös egy olyan környezetben, ahol életveszélyes mérgező pókok fordulhatnak elő és optimálisan akkor működik, ha *minden* pókra kiterjed, azokra is, amelyek esetleg veszélyt egyáltalán nem jelentenek. Mivel őseink olyan környezetben éltek, olyan körülmények között maradtak életben és örökítették tovább adaptív viselkedésmin-táik háttérében álló genetikai programjaikat, ahol ki voltak téve pókok jelentette veszélynek, az örökölt program még akkor is lefut vakon a mai ember esetében is, amikor a környezet már nem fenyeget ilyen veszéllyel, sőt, amikor életmódunk már átalakult és igen messze, teljesen más környezetben éljük azt őseink eredeti élőhelyétől.

Mindez egyszerű példa csupán, ennél összetettebb viselkedések és jelenségek magyarázata az igazán izgalmas. Ilyen komplex viselkedés például a párválasztás során tapasztalható vonzódások és taszítások problémamezeje. Sajnos, ezek esetén, s ez az evolúciós pszichológiát érő kritika egyik mozzanata, az ultimatív magyarázatok sokat veszítenek meggyőző erejükből. Mivel az emberi viselkedés igen komplex, az ultimatív magyarázat, amely lényegénél fogva érzéketlen kell, hogy legyen a kultúrára mint olyanra, amely viszont elemi erővel hathat preferenciáinkra és averzióinkra, igen kevésbé megbízható. Kiemelve és elkülönítve vizsgálva egy-egy mozzanatot, mondjuk a szem, vagy az arc más vonásait, a testalkat egyes elemeit, ugyan következtetni lehet bizonyos programok működésére, de ezen testrészek szeparálása a vonzó vagy taszító vonással rendelkező személy egészétől létszerűtlenné teszi egy-egy program jelentőségét.

Hogyan is lehetne tehát kapcsolatba hozni mindezt a vallással és egyáltalán, milyen haszonnal, vagy legalábbis nóvummal kecsegtethetne egy ilyen megközelítés? Ha a párválasztás komplex jelenség, a vallási jelenségek legalább ugyanennyire azok, s velük kapcsolatban ugyan kétségtelenül tetten érhetőek preferenciák és averziók is, de hogy ezek háttérében az evolúció kontextusába tarto-

zó programok sejléne fel, nos, az nagyon meredek gondolatnak tűnik. Lássuk azonban, jutunk-e valamire mégis.

Kiindulópontunk a mosoly és a nevetés jelenségek. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a mosolyt és a nevetést mindannyian összekapcsoljuk és egyazon skála különböző fokán helyezzük el. Vagyis, a mosoly mintegy a nevetés előszobája, vagy máshonnan indulva, a nevetés éppen mosollyá szelődik. Ha a humor felől közelítünk, akkor könnyen megfigyelhető, hogy egy kabaré közönsége hogyan produkál igen változatos viselkedést, amelyet azonban mégis sorba rendezhetünk. A skála az éppen megredülő mosolytól a harsány, térdcsapkodó hahotázásig terjed, sokszor átmenetekkel, de hirtelen ugrásokkal is. A nevetést és a mosolyt így jó okunk van egy kategóriába helyezni és fokozatokként egymás alá rendelni, ahogyan a latin nyelvcsaládban is teszik: *rire* és *sub-rire*.

Az evolúciós pszichológia azonban igen érdekes perspektívából közelít a mosoly és a nevetés jelenségekéhez. Elsőként vegyük észre, hogy ha kiemeljük a két jelenséget, a mosolyt és a nevetést kulturális kontextusaikból és nem mimikaként, hanem csakis alakotani szempontból vett mintázatokként vizsgáljuk őket, vagyis csak azt vizsgáljuk, hogy milyen izmok működése hozza létre őket, akkor észrevehetővé válik, hogy sokkal bonyolultabb a helyzet, mint elsőre gondolnánk. A különféle izmok működését jól jelzi például, hogy egy grimasz esetén a *fogsor* látható-e vagy sem.

Ha az emberi anatómiától az állatvilág felé fordulunk (mint ezt már sejtette az előzőekben az, hogy a mimika helyett a szövegben megjelent a grimasz kifejezés), akkor a fenti különbség ugyancsak felfedezhető, ám tágabb, *társas* viselkedési mintázatokba ágyazva. Minden társas viselkedési mintázat magában hordozza a veszélyt, hogy antropomorfizáljuk, vagyis saját emberi tapasztalataink alapján interpretáljuk és értjük meg, ezért is használ más fogalomrendszert az etológia.

Amikor tehát az izmok egyik típusú összehúzódása egy bizonyos helyzetben fellép, *agresszió*ról beszélhetünk, amelynek mindkét ágense

a domináns pozíció megszerzésére törekszik egy adott erőforrás vonatkozásában. A saját fogalmainkkal is érthetővé téve, ez az csarkodás, amelynek során a fogak jól láthatóak, a száj pedig harapásra kész mindkét résztvevő részéről.

Ez a jól ismert szituáció azonban egy pillanat alatt megváltozhat, ha az egyik résztvevő *szubmisszív* viselkedést produkál, vagyis magát alárendelő helyzetbe hozza: füleit hátrasúnyja, fejét leereszti, illetve, és ez a fontos számunkra, szája sarkait hátrahúzza, vagyis fogait elrejt.

A fentiekre tekintve, bármilyen furcsán hangzik is, a nevetésre emlékeztető grimasz, mint a fogak láthatóvá tétele az agresszió domináns ágához, míg a fogakat elrejtő, mosolyra

Farkasok

emlékeztető grimasz ennek *szubmisszív* ágához sorolható. Nagyon messze vagyunk még a kultúrától és mindenképpen ódzkodnunk kell attól, hogy a nevetést az agresszív csoportos szituációkra egyszerűsítsük, de már az is mélyen elgondolkodtató helyzetet teremt, hogy a humor és az agresszió talán kapcsolatban állhatnak egymással. Erre később még visszatérünk, de egyelőre még folytassuk a vizsgálódást a megkezdett irányban.

Vegyük mindjárt észre, hogy kulturális kontextusban is megkülönböztethetünk két fajtát a mosolyból, ám nem egyszerűen aszerint, hogy a mosolygás során a fogsor látható-e vagy sem; ennél összetettebb a helyzet. A kabaré közönségén az egyik típusú mosoly figyelhető meg, amelynek során olykor nyitva is marad a száj, tehát látható a fogsor, de ez nem szükségszerű vonás, időnként eltűnhetnek a fogak. Ha azonban egy zavarban lévő, kínjában mosolygó

ember arckifejezését nézzük, valami más érzékelhetünk. Aki úgy mosolyog, hogy nem nyílik ki a szája, az bizony gyaníthatóan nem fog egy pillanat múlva hangosan hahotázni, ám kétségtelenül előfordulhat az, hogy zavarában mégis elneveti magát, noha ez, még ha a fogak fel is bukkannak, semmiképpen nem a felszabadult öröm kifejeződése lesz.

Ahhoz tehát, hogy tovább léphessünk, a fogsor láthatóságán kívül egy másik fontos tényezőt is figyelembe kell vennünk. Olyan mozzanatról van szó, amelyet már a XIX. században felfedezett egy *Guillaume Duchenne* nevű orvos. Nevezetesen, a valódi mosolygást, vagyis az oldott és nevetés felé nyíló mintázatot, az úgynevezett Duchenne-mosolyt az is megkülönbözteti a zárt, fogakat takaró mosolytól, hogy kialakításában a szem körüli izmok is részt vesznek. Éppen ez alapján tudjuk egyszerűen megkülönböztetni a valódi, spontán, örömet sugárzó mosolygást a csak mímelt mosolytól és attól a furcsa alakzattól, amely a zavar során lép fel, a *torz mosolytól*. Az utóbbiak esetén a szem nem mosolyog, csak a száj húzódik el, a mímelésnél inkább felfelé, a zavarban inkább oldalra. E jelenséghöz tartozik *Mona Lisa* mosolya is, ahol a szemek mosolyognak ugyan, de csak az egyik szájsarok ível felfelé, vagyis csak az arc egyik fele fejezi ki számunkra azt, amit az őszinte mosolyhoz kapcsolunk, az arc másik fele nem. E különleges arc titokzatosságának forrása éppen az, hogy nem tudjuk egyértelműen dekódolni, mit fejez ki.

De tovább haladva, ami a számunkra fontos mozzanat: figyeljük csak meg, a szemünk nem vagy másként húzódik össze, amikor zavarban vagyunk, vagyis amikor kínunkban mosolygunk. Ilyenkor megfeszülnek a rágóizmaink, vagyis összeszorítjuk az állkapcsunk, a fogak összezáródnak és az ajkak teljesen elfedik őket és ha el is nevetjük magunkat kínunkban, a szemünk nem fog velünk nevetni.

Még egy lépést tehetünk azonban egy újabb irányba, ám ezelőtt érdemes még egy kis kitérőt tennünk, annál is inkább, mert eddig nem tettünk explicitté egy igen fontos mozzanatot: a mosoly és a nevetés társas kontextusát, vagyis azt, hogy ezek a gesztusok más számára üzennek, vagyis kommunikációs események is.

Ennek vizsgálatához, s ez a későbbiekben is fontos lesz, a jelek általános elméletét, vagyis a *szemiotikát* hívjuk segítségül.

A jelek azért is nagyon fontosak számunkra, mert egyfajta hidat képeznek a természet és a kultúra között, abban az értelemben, hogy a jel valamilyen érzékelhető, testünk révén adódó jelenség, ám a jelentés maga már a kultúra dimenzióját nyitja meg. Plasztikusan szólva, bármilyen élőlény láthatja egy írás jeleit a papíron, ha vizuális információk befogadására alkalmas látószerve van, ám érteni csak az fogja, mit jelent az írás, aki a kultúrában, sőt, az adott írásbeliséget kimunkáló és használó kultúrában szocializálódott, akár csak úgy, hogy megtanulta az adott nyelvet. Nyilván eszünkbe jut e ponton, hogy az állatok is megtaníthatóak arra, hogy adott jelekhez viselkedési mintázatokat kapcsoljanak, ám igen kétséges, hogy az ily módon értelmes magatartást mutató állatok maguk értenek-e bármit is abból, ami történik és nem csak nekünk tűnnek-e a jelet értelmező lényeknek. De legyen akárhogy is, a döntő az, hogy az ilyen módon viselkedő állatok a kultúrában váltak ilyenné, ahogyan mi magunk is, vagyis a természetben, az öröklődő programok szintjéről közvetlenül nem képződik emberi jelentés. Vagyis, Maugli, bár képes lenne olvasni, mégsem lesz rá képes önerőből.

Fontos azonban árnyalnunk a fentieket. Először is, a jelentés igen szublimált dimenziója a jelentést hordozó jelek olyan rendszere, mint az írás vagy akár a beszéd. Egy igen jól alkalmazható kategorizálás szerint, ez a *szimbólumok* világa, abban az értelemben, ahogyan *Charles Sanders Pierce* a jelek egyik fajtáját nevezi.

A pierce-i szimbólumok sajátossága az, hogy *semmilyen fizikai összefüggés nincsen* a jel és a jelentés között. Abban a szóban, hogy 'görbe' nincs semmivel sem több görbe, mint abban a szóban, hogy 'egyenes' és fordítva, az 'egyenes' nem egyenesebb. Másrészt, az, hogy 'görbe' nem azért jelenti azt, hogy görbe, mert görbe, hanem valami más miatt. Izgalmas és beláthatatlan feladatnak tűnik persze meghatározni, hogy hogyan képződik meg a jelentés a szimbólumok esetén, ám nekünk most az a fontos és abban az irányban haladunk is tovább, hogy

Pierce szerint vannak olyan jelek is, amelyek fizikai megjelenése viszont szükségszerű kapcsolatban áll jelentésükkel.

Talán érzékelhető már, hogyan ereszkedünk egyre alább és alább a kultúra világából a természet világába. A pierce-i *ikonikus jelek* ugyanis azok, amelyek, egyszerűen szólva *valamilyen hasonlatosság révén* hordoznak jelentést. Ilyenek például azok a jelek, amelyeket illemhelyeken szoktak elhelyezni, megkülönböztetve a férfi és a női oldalt. Ha honi felirat lenne az ajtókon, a külföldiek nem tudnák, melyik oldalra kell menjenek, ám a széles vállú, keskeny csípőjű alak, illetve a keskeny vállú, domborodó mellű, széles csípőjű figurák láttán ők is eligazodnak, mert ezek a jelek hasonlítanak a jellegzetes férfi, illetve női alkatra.

Buddha virágprédikációja

Van azonban egy még mélyebb dimenzió, s ez a pierce-i *indexikusoké*. Ha füst száll fel az égre a távolban, az jelzi a tüzet, de nem azon a módon, ahogyan a 'görbe' szó azt jelenti, hogy görbe és nem is úgy, ahogyan egy ikonikus jel hasonlatosság révén jelentést hordoz, hiszen a füst nem hasonlít a tűzre. Az ilyesfajta jeleket *természetes jelek* is nevezhetjük, mivel a jel és a jelentés között eleve adott *fizikai összefüggést* fedezhetünk fel, amelynek alapja nem valamilyen izomorfia.

Ez utóbbi kategóriába tartoznak azok az érzelmkifejezések is, amelyek tehát a természeti világ részét képezik annyiban, hogy nem

konvencionális, kultúrafüggő a jelentésük (nem szimbólumok), de nem is hasonlóság alapján képződnek (nem ikonikusak), hanem mintegy közvetlen kapcsolatban állnak azzal a mentális jelenséggel, amelyet kísérnek.

A nevetés nem hasonlatos a humorhoz, de nem is a kultúra rendeli hozzá a szocializálódás folyamán a komikus helyzethez. A nevetés univerzális, amely minden kultúrában megfigyelhető. Nem szimbólum és nem is ikonikus jel, hanem *indexikus*, vagyis *természetes jel*, ahogyan a füst is természetes jele a tűznek. Felvéve egy korábban elejtett fonalat, térjünk egy pillanatra vissza az agresszió és a nevetés kapcsolatához.

A gyerekek végeérhetetlen kacaja csetlő-botló figurák láttán olyan egyetemes jelenség, amely a kultúránál mélyebb gyökereket sejtet. Mi a nevetséges abban, ha valaki megbotlik? Nekünk semmi, akik a helyzetkomikumnál ezerszer jobban értékeljük a szellemességet, de a „bénázás” olyan ellenállhatatlanul hódít, hogy kiirthatatlan a cirkusból és a vásári komédiákból. Nagyon nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy kijelentsük, a helyzetkomikumban a nevetés tényleges agresszív viselkedés nélkül adja meg a dominancia pozícióját annak, aki nevet.

Am mi a helyzet a torz mosollyal? A mosoly is olyan szoros kapcsolatban áll esetleg valamely mentális állapottal, hogy természetes jelként, érzelemkifejezésként is konkrét helyzetekhez köthetjük?

A torz mosoly esetén már láttuk, hogy milyen jellegű szituációkban bukkan elő a leginkább: amikor zavarba jövünk. Ilyen helyzet az is, amikor valamilyen mulasztáson, hibán kapnak bennünket. Igen nagy a kísértés, hogy az ilyen eseteket a szubmisszivitás fogalma felől értelmezzük, de ez túl gyors és merev redukció lenne, hiszen a torz mosoly más, szorongást kiváltó helyzetekben is megjelenik, márpedig a szorongás, a félelem, mint mentális jelenség nem feltétlenül a szubmisszív cselekvéssel kapcsolatos (*flight*, vagyis a megfutamodás), hanem gyakran épp fordítva, hiszen, ahogy mondani is szokás, a bátorság éppen a félelem legyőzése, vagyis a harc (*fight*) konstituense.

Egy reflexiós pillanatra e ponton azonban meg kell állnunk. Nem lehet kétséges ugyanis, hogy a mosolyok kategorizálásához egyedül a

természettudomány nem elégséges. Legyen bár helytálló az evolúcióelmélet, s legyen valóban atavisztikus örökségünk az emberi mimika alapjául szolgáló izomzat működésének genetikus programja, amelynek révén távoli őseink a maguk természetes közegében pozicionálták magukat a társas szituációkban, a kultúra olyan rétegeket épített erre az alapra, amelynek megértéséhez a kultúra felől kell közelítenünk.

Buddha lábnyom. India, 2. század

Annál is inkább, mert egyes kultúrákban, bizonyos alapérzelmeket nem a száj, illetve a száj körüli izmok működése, hanem a szem fejezi ki. Nagyon furcsa nekünk, de Japánban még az emotikonok (*kaomodzsik*) is a szem és nem a száj segítségével különböztetik meg a pozitív és negatív hozzáállást. Nálunk a szmájlit és a diszmájlit a száj fejezi ki:

:) illetve :(

Japánban a szemek:

^_^ illetve >_<

(ennek háttérében nem a maszkszelés évtizedes szokása, hanem a mosoly bonyolult jelentés-

dimenziója áll, amely megnehezíti a mögöttes érzelem dekódolását a száj alapján).

E ponton azt is észre kell vennünk, hogy a tematizált gesztusokat eddig társas kontextusban, szociális dimenzióban elemeztük, kifejezésként kezelve őket, kommunikatív funkciót tulajdonítva nekik. Vajon minden arckifejezésünk szükségszerűen kommunikatív? Ezt jó okunk lehet feltenni, hiszen feleslegesen miért mozdulna akár csak egyetlen más izom is azokon kívül, amelyek funkcionálása nélkülözhetetlen egy természeti környezetbe ágyazott élőlény számára?

Gondoljunk elsőként az arcunkra is kiülő fájdalomra, vagy még inkább arra, amikor fel is kiáltunk hirtelen fájdalmunkban. Üzenni vele ugyan szándékunkban bizonyosan nem áll, hiszen, akkor is felkiáltunk, amikor megégetjük magunk, ha egyedül vagyunk. De az ismerősnek küldött mosolyunk sem követeli meg, hogy egy külön mentális aktusban még szándékozunk is kelljen. Még tovább erősödhet a meggyőződésünk, hogy még az egyedüllet során felbukkanó mimikának is alapvetően kommunikációs perspektívából ragadhatjuk meg értelmét, ha arra gondolunk, hogy a hangadással kísért fájdalom ultimatív perspektívából egyértelműen előnyös, hiszen egy ilyen viselkedés a csoport túlélését szolgálhatja, nevezetesen, a fájdalom és a hangadás összekapcsolásának genetikai programja felhívja a csoport figyelmét a veszélyre. Sőt, ez még az egyednek is előnyös lehet, amennyiben éppen a hangadása révén mentheti ki őt a bajból a csoport többi tagja.

Ha a feltevés helytálló, vagyis minden viselkedésünk, amely funkcionális szempontból indifferens, mégis reflexszerűen megjelenik, kommunikatív értékkel bír, az azt jelenti, hogy *soha nem vagyunk egyedül*, legalábbis abban az értelemben, hogy *testünk* mindenkor úgy reagál az eseményekre, mintha még ma is körülvennének bennünket a közelben keresgélő csoportunk tagjai.

Nem tudunk e feltevéssel ehelyütt alaposabban foglalkozni (hiszen előfeltevése, hogy minden öröklött viselkedés adaptív, sajnos vitatható tétel), de ennek ellenére érdemes e hipotézis fényében megvizsgálni azokat a szituációkat, amikor egyedülletünk során mosolyodunk el.

Gondoljunk elsőként arra a helyzetre, amikor *valamit megértünk*. Ilyenkor igen gyakran mondunk is valamit („tényleg!”), netán olyan kifejezést is használunk, amely egyértelműen indulati eleme a beszédnek (vagyis káromkodunk, s ez a jóféle, a pozitív lelkiállapotnak hangsúlyt adó káromkodás), sőt, még a kezünket is megmozdítjuk és fejünkhöz kapunk, de akár az egész testünkkel is reagálhatunk. Enyhébb formában azonban sokszor csak egy *halvány mosoly* jelenik meg az arcunkon, akkor is, ha egyedül vagyunk.

Kis szerzetes mosolyog

De folytassuk! Ha elképzeljük, hogyan vitázik két ismerősünk, akkor szimpátiánk jeleként egyikük felé *cinkos mosoly* jelenik meg ajkainkon. Ha arra gondolunk, hogy az ellenfél alulmarad, akkor ez *kárörvendő* mosolyt csalhat arcunkra, ám ha arra, hogy szimpatizánsunk veszt, az *együttérzöt*. Ha azt képzeljük el, hogy mi hogyan győztük volna le az antipatikus vitázót, *magabiztos* a mosolyunk, de ha efelől kétségünk támad, akkor a félelem *torz mosolya* ülhet ki arcunkra. Amennyiben pedig megjelenítjük magunknak, ahogyan tényleg alul is maradunk, akkor veszteségünk kifejezője nem más, mint a *keserű mosoly*.

Jól látható, hogy csupa-csupa szituáció, társas helyzet, amelyek révén a mosoly különféle

fajtaikat azonosíthatjuk. És ez nem is annyira meglepő, hiszen ha egyedül vagyunk és az arcizmaink maguktól összehúzódnak, miközben nem élünk át semmi olyasmit, aminek ez a kifejeződése lehetne, az nem arckifejezés, nem mosoly, hanem pusztán fiziológia. Sőt, még akkor is csak testi esemény, ha valaki netán titokban megfigyeli és azt gondolja, mosolygunk, vagyis számára kifejez valamit.

A következőkben a buddhizmus, pontosabban a buddhizmus kultúrája, a különféle kultúrára gyakorolt hatása és ennek nyomai felé fordulunk és megvizsgáljuk, a mosoly milyen szerepet tölt be e kulturális területen. Eddigi előmunkálataink fényében abban reménykedünk, hogy új perspektívából vizsgálhatjuk meg a *Buddha nevezetes mosolyát*, vagyis, nemcsak a kultúra, hanem a kultúra mélyén olykor észrevétlenül meghúzódó, olykor pedig egyenesen negligált természet perspektívájából is.

Izgalmas tény, hogy az emberi formát megjelenítő ábrázolások csak évszázadokkal a Buddha halálát követő időszakban bukkantak fel. A buddhizmus kialakulásának és kezdeti elterjedésének időszakát még egyértelműen az a kulturális kontextus uralta, amely kerülte a Buddha személyként való ábrázolását. Ebből az időből származnak az igen jellegzetes Buddha lábnyomok (vegyük észre, ezek a pierce-i értelemben vett természetes jeleket stilizálnak), illetve az olyan utalások, mint a kerék (ezek pedig egyértelműen a pierce-i értelemben vett szimbólumok).

A szobrok és a képek, amelyek egy embert ábrázolnak, a pierce-i értelemben vett ikonikus jelek. Hasonlítanak az ábrázoltra, s minél inkább hasonlítanak, annál inkább felismerhető, ki vagy mi az, amit megjelenítenek. Egy igazolványkép csakis akkor funkcionál megfelelően, ha az ábrázolt és az ábrázolás igen nagyfokú hasonlóságot mutat, ezért is vannak fényképek, vagyis indexikusok (közvetlen fizikai leképezések) az igazolványokban és nem ikonikusok, rajzok vagy karikatúrák (közvetett fizikai leképezések). Igen fontos még az a mozzanat is, hogy egy igazolvány esetén fenn kell állnia

az összevetés lehetőségének, hiszen éppen így szolgál azonosításra. A szobrok, festmények, művészi rajzok esetén azonban a hasonlóság nem szükségszerű mozzanat, mint az igazolványkép esetén s céljuk sem az azonosítás. A szobrok, képek funkciója nem az, hogy azonosíthatóvá tegyék az ábrázolt személyt annak esetleges felbukkanása esetén (ez már abszurd színjáték lenne: minden szobor mellé állítsuk oda az eredetit azonosításra!), s ez különösen jól tudatosítható, ha olyan személyt ábrázolnak, aki fizikailag nem lehet jelen, mert elhunyt, esetleg már évszázadokkal korábban. Ugyanez a helyzet, ha nem individuális, hanem tipikus vagy archetipikus entitás az ábrázolás megjelenítettje. Az előbbire példa az állat és növény ábrázolás (oroszlán, lótuszvirág), illetve, a fiktív lények ábrázolása (sárkány), az utóbbira pedig bármelyik legendás történelmi alak, illetve istenség.

Az ikonikus ábrázolások esetén a tipikus, archetipikus jegyek mellett, amelyek nem az azonosítást, hanem a felismerhetőséget biztosítják, igen fontos mozzanat lehet a *kifejezőerő*. Ez nyilván csak azokban az esetekben fontos, ha közvetlenül nem ábrázolható emberi tulajdonságok, jegyek, jelenségek, elsősorban érzelmek, indulatok, tágabban, karakteres jellemvonások megjelenítése az ábrázolás célja; gondoljunk a történelmi alakok a későbbi korok által alkotott összevont szemöldökű, büszke vagy éppen áldozatra kész arckifejezésű képeire, szobraira, de felidézhetjük a különféle kultúrák herosz- vagy istenábrázolásait is.

Innen tekintve az első *mosolygó Buddha* ábrázolásokra rögtön észre vehetjük, hogy ezek nem egyszerűen megjelenítették a Felébredettet, ahogyan a lábnyom utalhat rá, de nem is valami absztrakt és személytől függetlenül is érvényesülő szellemi tartalmat jeleztek, mint ahogyan azt a Tan kereke teszi, hanem ismerős emberi jellemvonásokat sejtettek.

A Buddha lábnyom semmi különös nem árul el olyannak, aki nem ismeri a megvilágosodás jeleit, tehát nem tudja, hogy a lúdtalp ezek egyike. Ahhoz, hogy egy ilyen indexikus szimbólumként is működjön már kidolgozott és ismertté vált kulturális kódrendszer szükséges; így hordozhat üzenetet egy erekye is,

amely önmagában csak egy mumifikálódott testrészt. E kontextusban érvényesülhet csak az emberalakban ábrázolt Buddhák többi jellegzetes (tipikus) testi vonása is, a múdrák és a keresztbe tett lábak üzenete is. Másként, aki nincs tisztában a kéztartások jelentésével, illetve, saját kultúrájának nem eleme a lótszülésben végzett meditáció, az semmit sem ért meg ezekből.

Ám a mosoly más kategória. Indexikus, természetes jelként értelmezés nélkül is üzenhet, mert kifejezés, érzelem, érzelmi világ, sőt, jellembeli sajátosság megjelenítője lehet. S így megsejthető az is, hogy ezek a szobrok nagyon fontos szerepet játszhattak a buddhizmus az Indiát övező, majd távoli országokban és kultúrákban való elterjedésében. A mosolygó Buddha olyan szimpátiát keltő figuraként jelenhetett meg, akinek arckifejezése derűt, magabiztos, nyugodt tudást fejez ki. Mindebben szerepet játszhatott a görög kulturális hatás is, mivel az antik görögség számára a mosoly a megelégedettség és a holisztikus értelemben is vett egészség jele volt, de akárhogy legyen is, a befelé mosolygó Buddha jelentőségteljes üzenetet küld kifelé.

Gondoljunk abba is bele, hogy a buddhizmus, annak vulgáris és sajnos igen széles körben elterjedt értelmezése szerint, a szenvedésről szól. Ennek ellenére egy mosolygó emberalak jeleníti meg, amely minden különösebb értelmezés nélkül is boldogságot sugall, vonzalmat kelt a szemlélőben és az értelmező munka csak az írások révén hozhatja egyáltalán kapcsolatba a figurát a szenvedéssel. Másfelől, a kereszténység a szeretet vallása, ám ennek ellenére a feszület közvetlenül, értelmezés nélkül nem képes a szeretetről üzenni, mert a gyermeki egyszerűség pillantása csak a szenvedést olvassa le róla és csak az értelmező munka képes e szenvedést a megváltás fogalma révén a szeretet jelképévé tenni.

A fentiek tükrében érthető tehát, hogy a kereszténységet a feszülettel terjesztő miszcionáriusok milyen hatást kelthettek azokban a kultúrákban, ahol semmit sem tudtak a kereszténység fogalmi tartalmáról, de az is érthetővé válik, hogy a buddhizmussal miért szimpatizál szinte mindenki, amíg nem ismeri

ri és miért ábrándulnak ki oly sokan, amikor olyan egyszerűsítő tanításokkal találkoznak, amelyek a szenvedés fogalma köré szerveződnek és ki is merülnek ebben, gyakorlatilag láthatatlanná téve a buddhizmus életörömet kifejező kultúráját.

Hotei. Japán, 18. század

Pedig a buddhizmus tele van nevetéssel. Maitréja ábrázolása jól ismert, vagyis a nevető Buddha, Hotei képe, de a sokkal szelídebb érzelemkifejezés, az eddig is figyelmünk középpontjában álló mosolygás is lépten-nyomon felbukkan minden korban és kultúrában.

De maradjunk fő témánknál a mosolynál és gondoljunk a *zen* születésére! Arra a legendás eseményre, amikor a Buddha beszéd helyett egy virágot mutatott fel. Mahákásjapa mosolya nem a zavar vagy a félelem torz kifejeződése volt. Ha szó szerint vesszük a „szavak nélküli átadás” hagyományát az egyenesen azt jelenti, hogy Mahákásjapa elméjében maga a Tan jelent meg s ennek éppen a mosoly a kifejeződése.

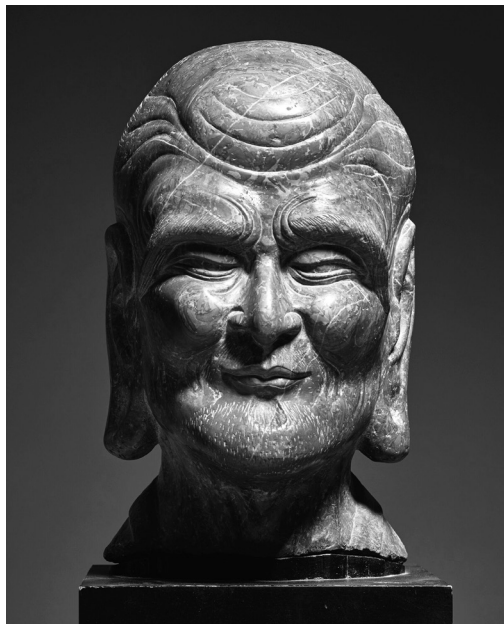
Bizonyosan mi is elmosolyodnánk, ha egy probléma szellemes megoldása bukkanna fel tudatunkban, a nagy ötlet. Ám azonnal torz mosolyt öltene az arcunk, ha például a *dukkha* metafizikai fogalma. Az invenció felbukkanása felszabadító, örömteli tudati esemény, de képzeljük el, milyen formát öltene az arcunk,

ha a felbukkanó üzenet az lenne, hogy a valóság szenvedésteli? Mit tartalmaz tehát a Tan akkor, ha elmosolyodunk, amikor megértjük? Megoldást, módszert, heurisztikát vagy humortalan, búskomor dogmákat?

Bármilyen furcsán hangzik is, a *buddhamosoly*, mint eredeti kulturális jelenség, a fentiek tükrében nem pusztán konvencionális jelentése révén, hanem ezt megelőző módon is üzen nekünk, vagyis nem csak kulturális kódként hordoz információt, hanem természeti jelként is. Nem egyszerűen felfogjuk tehát, ami e mosolyhoz kapcsolódik, hanem az üzenet fog meg minket.

Mahākāśjapa mosolya (Kína, 15. század)

Ellenérvet persze hamar találhatunk: a kulturális jelentések ráépülhetnek a már meglévő viselkedésszerepekre. Példa lehet erre a sírás, amelynek nélkülözhetetlen testi kísérője a könnyezés, amely elképzelhető, hogy őseink számára élettani funkcióval bírt, nevezetesen, a szervezetbe került só eltávolítására szolgált egy olyan időszakban, amikor elődeink vízi életmódot folytattak (ez az úgynevezett „vízimajom-elmélet”). Erre épült rá a sírás, amelynek funkciója nem fiziológiai, vagyis a vízi életmód, a vízben táplálkozás során lenyelt

tengervíz, a szervezetbe került só eltávolítása, hanem társas funkcióval bír: érzelemkifejezés. Márpedig a magasabb funkciót semmi módon nem olvashatjuk le a fiziológiai szinten. Másként, ahogyan téves leírást adunk (bár mondani mondjuk), hogy a foka sír, ugyanúgy téves lesz a leírás, ha a könnymirigyek folyadék kiválasztását sírásként határozzuk meg. Következésképp, ha van is természeti üzenete e nevezetes mosolynak, nem mosolyként van, vagy másként, ami zsigeri szinten üzen, az nem mosoly.

Valóban ekkora szakadék tátongana természet és kultúra között? Ha igen, így tényleg nem hidalhatjuk át semmilyen konstrukcióval, vagy legfeljebb csak bizonytalan függőhíd építhetünk. Ez a szakadék azonban bennünk magunkban tátong s vajon milyen más lehetőségünk adódik, ha nem szeretnénk ekkora antropológiai hasadékkal szembesülni önmagunkról alkotott képmásunkban? Tehetünk-e egyebet, mint hogy hídépítéssel kísérletezünk?

Nos, amennyiben a társas funkciókat tekintjük, az elemi érzelemkifejezések minden rájuk épült kulturális jelentésrétegen képesek áthatolni és közvetlenül hatni. Az ilyen üzenetek azok, amelyek révén olykor egyetlen pillantásból, egyetlen pillanat alatt *ráérzünk* egy szituációra, mint amikor például megérezzük, hogy a jelenlétünk nemkívánatos egy helyzetben. De ugyanilyenek azok a helyzetek is, amikor egy szemvillanás alatt, teljes világgossággal a veséjébe látunk valakinek, mint az *első benyomás* sajátos eseteiben. Természetesen ezeket az élményeket is alakíthatja a kultúra, befolyásolhatják az egyéni tapasztalatok, így teljes bizonyosságot ezek természeti eredetéről nem nyerhetünk, de nem is szükséges. Sokkal fontosabb, hogy éljünk a lehetőséggel: a kultúra magasrendű szellemi dimenziói, ahová a vallásokat, így a buddhizmust is soroljuk, nem csak kulturális önmagunkat szólíthatják meg, hanem olyan elemi, sőt, zsigeri hatásuk is lehet, amely teljes valónkat megragadja. Másként, a vallás, amennyiben a teljes személyiségre hat és radikális változást idéz elő, talán úgy képes egybekapcsolni a bennünk rejlő természetet és a természetünké vált kultúrát, hogy az alapként szolgálhat egy egységes antropológia kimunkálásához.